

**ISTORICUL CERCETĂRILOR CU PRIVIRE LA CERAMICA
DIN PRIMA EPOCĂ A FIERULUI PE TERITORIUL ROMÂNIEI.
Cu referire specială la spațiul intracarpatic**

I. Introducere

Cercetările arheologice de pe teritoriul României cu privire la manifestările culturale ale primei epoci a fierului, au urmărit să definească diverse aspecte: caracterul așezărilor, habitatul, ritul și ritualul funerar, manifestările spirituale, îndeletniciri/preocupări meșteșugărești ale comunităților preistorice din aceste spații etc.

Un mare aport la cunoașterea acestor aspecte îl aduce **ceramica**, cel mai important artefact, prin cantitate dar și prin informațiile ce le poate oferi pentru surprinderea caracteristicilor unei culturi, în plan economic ori spiritual.

În fapt, cercetarea ceramicii primei epoci a fierului reflectă stadiul cercetărilor arheologice pentru această epocă din preistoria spațiului carpato-danubiano-pontic care, până în anii '70, s-au bazat doar pe sondaje de mică amploare, menite să definească caracterul unor așezări, să surprindă ritul funerar al comunităților ori să aducă date suplimentare în cazul descoperirilor fortuite. De tratări amănunțite s-a bucurat până în anii '80 doar ceramica etapei târzii a primei epoci a fierului, în urma cercetărilor din necropolele de la Ferigile, Sanislău II, precum și necropolele grupului scitic din Transilvania – tratate monografic. Amplificarea cercetărilor arheologice în anii '80 și îndeosebi '90 (când au fost efectuate cercetări arheologice de amploare în așezări hallstattiene fortificate din Transilvania), iar după 2000 cu o pondere destul de însemnată a săpăturilor de salvare, a avut drept rezultat și pentru prima epocă a fierului descoperirea unui material arheologic foarte bogat, între care ceramica se detașează în mod evident.

Publicarea materialelor arheologice este poate problema cea mai importantă ce se pune pentru cunoașterea rezultatelor acestor cercetări arheologice care, chiar și așa limitate cum sunt, pot fi vădovite prin prelungirea inexplicabilă uneori a punerii la dispoziția specialiștilor și a celor interesați a materialului arheologic. Este adevărat că ultimii 15 ani cunosc o amploare fără precedent a publicării de studii de specialitate, lucrări monografice, repertorii arheologice, cataloage cu descoperiri ori analize de materiale ceramice, însă lipsește deocamdată un instrument de lucru complet, o lucrare de sinteză așa cum, spre exemplu, ceramica geto-dacică din spațiul intracarpatic are, încă din 1969, prin contribuția regretatului I. H. Crișan¹, o lucrare de referință în cercetarea ulterioară a acestui

¹ Crișan 1969.

artefact din a doua vârstă a fierului, iar în 1983 E. Moscalu², într-o nouă lucrare, tratează ceramica din secolele VI-III a. Chr., bazându-se pe studiul ceramicii din aria extracarpatică.

II. Evoluția istoriografiei generale și a cercetărilor referitoare la prima epocă a fierului

După cel de-al doilea război mondial, prima epocă a fierului (mai puțin cercetată arheologic până atunci) începe să fie cercetată cu săpături sistematice, iar lucrările generale despre această perioadă se întemeiază pe tot mai numeroase studii ce abordează diverse problematici (de la publicarea unor materiale arheologice la tratarea acestora în mod unitar sau lucrări cu caracter monografic). Sinteza care marchează această etapă este primul volum din tratatul *Istoria României* (apărut în 1960) unde, bineînțeles, apare un capitol dedicat primei epoci a fierului³, însă problematica epocii este tratată destul de general, culturile care o caracterizează fiind mai profund definite în anii următori.

În perioada anilor '60-'70, au apărut o serie întreagă de studii și lucrări dedicate primei epoci a fierului pe teritoriul României care tratează probleme generale ale perioadei, prezintă diverse descoperiri ce se încadrează cronologic în această perioadă (este vorba de așezări, necropole ori descoperiri izolate), dar și primele studii de specialitate cu referire directă la ceramica acestei perioade preistorice. În scopul studierii istoriografiei epocii fierului, R. Vulpe realizează la 1970⁴ o trecere în revistă a celor mai vechi contribuții din domeniu, plecând de la preocupările amatorilor și colecționarilor din sec. XIX, amintește principalele lucrări ce jalonează cercetarea științifică a preistoriei României în perioada de până la apariția primului tratat de Istoria României, finalizând cu o menționare a principalelor stațiuni arheologice cercetate până la acea dată. Eugenia Zaharia completează, împreună cu S. Morintz, acest studiu cu o radiografie a cercetării arheologice a Hallstattului timpuriu în România⁵.

În ce privește anii '80, cercetările arheologice ce au vizat și prima epocă a fierului și care luaseră un avânt însemnat în cursul celor două decenii anterioare au dus la diversificare istoriografiei de specialitate, în această perioadă fiind publicate monografiile, studii de specialitate ce aduceau noi informații și aspecte asupra problematicii acestei epoci, desigur toate raportându-se la stadiul cercetărilor de atunci.

În fine, ultimii 15 ani, în care cercetările arheologice sistematice, deși au crescut numeric, au fost tot mai mult înlocuite cu cele de salvare și, mai recent, cu săpăturile de arheologie preventivă, toate materialele descoperite au generat, cum era și firesc, o înzecire a ritmului de publicare.

² Moscalu 1983.

³ Istoria României 1960, p. 137-161.

⁴ Vulpe 1970, p. 9-29.

⁵ Zaharia, Morintz 1965, p. 451-462.

În 2001 apare mult așteptatul tratat de Istoria Românilor⁶, în primul volum fiind cuprins un capitol destinat primei epoci a fierului, unde sunt prezentate, la modul sintetic, caracteristicile culturale și manifestările culturale ale acestei perioade. De asemenea, este prezentat un stadiu al cercetărilor, în timp ce considerațiile cronologice și interpretările culturale nu țin seama de toate discuțiile purtate pe acest domeniu complex, astfel că se poate spune că unele considerații sunt făcute într-o manieră unilaterală. Spre exemplu, se susține pentru Transilvania apariția culturii Gáva încă din faza sa timpurie în zona de sud-est, amintind descoperirile recente de la Sfântu Gheorghe – cartierul Simeria (jud. Covasna), iar descoperirile de la Teleac și Mediaș sunt încadrate ca și fază ulterioară din Ha.B (“faza sau grupul Gáva-Mediaș”)⁷. Pentru cultura Babadag sunt reamintite legăturile ce se stabilesc pe parcursul fazei a doua (sec. X-IX a. Chr.) cu grupul (faza) Mediaș al culturii Gáva, fiind aduse măturii fragmentele ceramice cu decor imprimat descoperite la Brașov-“Pățitel”⁸. Pentru cultura Basarabi se susține cifra de 350 de puncte cu ceramică decorată tipic acestei culturi⁹. În ce privește răspândirea ceramicii încrustate, de tip Basarabi, în jumătatea de nord a țării noastre, se admite ipoteza potrivit căreia, mai ales pentru centrul și nordul Transilvaniei (respectiv al Moldovei) s-a păstrat, în paralel, tradiția ornării vaselor cu caneluri, fapt ce a putut da naștere în aceste zone unui facies specific – pentru care tipic ar putea fi considerat depozitul de vase de la Dej¹⁰. Tot pentru cultura Basarabi, respectiv pentru categoria ceramicii decorate cu ornamente specifice, care deținea preponderent o funcție cultică (cu diverse destinații: cult funerar, cultul casei sau în cadrul locurilor de cult special amenajate), la fel ca și unele forme de vase – cupa cu picior (“fructiera”), avem atestate categorii ceramice mult mai prezente în descoperirile funerare sau în cele cu caracter cultic (Basarabi, Iernut, Popești-Novaci, Bistreț, Verbița, Ijdileni) decât în așezări¹¹. Pentru “sfârșitul culturii Basarabi” se atribuie un înțeles pur formal¹², pentru mai multe grupuri hallstatiene târzii din spațiul carpato-danubiano-pontic fiind susținută o filiație pe linia ceramicii venită din cultura Basarabi. Sunt amintite aici, grupurile Ferigile, Bârsești, necropola de la Gogoșu și, pentru Transilvania, ceramica grupului Ciumbud, cu păstrarea majorității formelor, dar cu pierderea ornamentației specifice.

⁶ Istoria Românilor 2001, subcapitolul *Prima epocă a fierului* (redactat de Al.Vulpe și A.Laszlo), p. 294-377.

⁷ Ibidem, p. 312.

⁸ Ibidem, p. 324.

⁹ Ibidem, p. 329, față de 217 câte menționa Al. Vulpe în 1986.

¹⁰ Ibidem, p. 329 (presupunere încă insuficient verificată).

¹¹ Ibidem, p. 336.

¹² Ibidem, p. 338.

III. Lucrări și studii referitoare la ceramica etapei timpurii a primei epoci a fierului

După două materiale dedicate unor descoperiri din prima epocă a fierului, primul din 1960 în care prezintă așezările fortificate din Transilvania¹³, iar cel din 1964 ce pune în discuție un depozit de vase de la Dej¹⁴, K. Horedt realizează un studiu special dedicat ceramicii plasate în perioada bronzului evoluat (termen preluat din sistemele cronologice central-europene), care va fi publicat bilingv în 1967¹⁵. Incluzând și cultura Gáva în ultima parte a acestei faze, observă apariția unei tendințe de uniformizare a ceramicii, dar subliniază că nu orice ceramică neagră ornamentată cu proeminențe și caneluri aparține acestei culturi. El exclude podișul transilvănean din aria inițială de formare a culturii Gáva, susținând ipoteza că aceasta s-a format pe un strat al culturilor Otomani și Egyek, cu contribuția culturii Piliny. Realizând și câteva observații asupra tipologiei formelor, dar și asupra decorului vaselor, Horedt emite și unele considerații cronologice pentru ceramica Gáva, observând că ceramica la care “proeminențele ascuțite sunt înlocuite cu umflături” trebuie încadrată într-o etapă ulterioară, respectiv în Ha.B.

În aceeași perioadă a anilor ‘60 sunt prezentate și descoperirile din sud-estul Transilvaniei, care aveau să pună în discuție problemele de cronologie și periodizare ale primei epoci a fierului, Z. Székely¹⁶ publicând descoperirile de la Reci, Cernatu, Porumbenii Mari. Prin publicarea materialelor arheologice (ceramică și piese din bronz și fier) din așezarea de la Reci, sunt propuse încadrări cronologice foarte timpurii, fiind presupusă de autorul cercetărilor existența a două niveluri, primul datat foarte timpuriu pe baza ceramicii, iar cel de-al doilea mai târziu, pe baza celor două culturi din bronz, dateate Ha.B în seria Moigrad-Tăuteu. Materialul ceramic publicat din așezarea de la Reci nu este suficient de concludent în încercările autorului, dar și ale altor specialiști, în datarea foarte timpurie a acestei așezări, fapt demonstrat și de publicarea materialelor din așezările de la Teleac și, recent, a celor de la Mediaș, cu elemente de tipologie și decor de factură mai timpurie¹⁷.

Publicarea cercetărilor de la Mediaș¹⁸ – unul din siturile directe pentru analiza stratigrafică și cronologia perioadei, în Transilvania – s-a limitat mult

¹³ Horedt 1960, p. 179-187.

¹⁴ Horedt 1964, p. 7-13. Asupra importanței acestui depozit se revine de mai multe ori până la consemnarea sa în vol. I al noului tratat de istorie a României, publicat în 2001 și menționat mai sus.

¹⁵ Horedt 1967a, p. 137-156; Horedt 1967b, p. 5-28.

¹⁶ Székely 1962, p. 327; Székely 1966, 61 p.

¹⁷ V. Vasilev face observații critice asupra interpretărilor date de Z. Székely pentru descoperirile de la Reci, arătând că grosimea stratului de cultură din această așezare (30 cm) și materialul ceramic nepublicat integral nu sunt suficiente pentru a putea emite observații stratigrafice pertinente susținerii existenței celor două niveluri ale așezării de la Reci, precum și faptul că piesele de bronz amintite nu pot constitui un suport solid în susținerea existenței celui de-al doilea nivel.

¹⁸ Nestor, Zaharia 1961; Zaharia 1965, p. 83-104.

timp doar la o parțială valorificare a ceramicii din situl complex de aici. Prin analiza preliminară a observațiilor stratigrafice coroborată cu cea a ceramicii au putut fi deduse trei nivele ale locuirii hallstattiene în punctul “Cetate”, E. Zaharia realizând și o repartizare pe nivele a formelor ceramice, cu mențiunea specială că primul nivel de locuire de la Mediaș este mult mai bogat în complexe de locuire și implicit în ceramică, pentru ca nivelele II și III să dețină o cantitate mai mică de ceramică și mult mai fragmentară¹⁹. Evident, publicarea exhaustivă a ceramicii de la Mediaș este una din întreprinderile dificile, dar îndelung așteptată de breasla specialiștilor interesați în discutarea poziției cronologice a Mediașului în cadrul evoluției culturii Gáva. Această lucrare a apărut recent și i se datorează cercetătoarei germane Claudia Pankau²⁰. Autoarea prezintă cercetările nu doar din punctul “Cetate”, ci și din siturile situate în imediata apropiere, care atestă o locuire hallstattiiană intensă în zonă, ceea ce conduce spre reconstituirea, e adevărat cu prudență, a unui adevărat “domeniu” (“Siedlungskammer”). Capitolul dedicat ceramicii se constituie în partea principală a lucrării, fiind realizată tipologia, încadrarea cronologică și corologică a formelor și decorului vaselor ceramice. Astfel, s-au putut înregistra șapte forme principale, subîmpărțite și ele în tipuri și variante. De asemenea, pentru realizarea ornamenticii vaselor au fost deosebite tot șapte tehnici, între cele preferate putându-se arăta canelarea și aplicarea de elemente decorative în relief. Pentru două tipuri de vase au fost realizate hărți de răspândire: este vorba de străchinile și oalele cu incizii și buza vălurită sau lobată, respectiv pentru ceștile în formă de “rinichi”, cu toartă în bandă. Subliniind faptul că prelucrarea materialului ceramic pe baze stratigrafice nu mai este posibilă²¹, din motivul că acesta nu mai poate fi corelat în proporție de peste 50 % cu vreun nivel anume, iar tipologic doar nivelul I mai poate fi depistat, Claudia Pankau nu reușește să ofere o cronologie relativă pentru așezarea din punctul “Cetate”. Ea susține însă că “există unele indicații pentru un început mai timpuriu al așezării, dar și pentru prelungirea în timp a duratei ei, dincolo de datarea de până acum – Hallstatt B”, precum și faptul că, “deocamdată, lipsește orice fundament arheologic pentru a afirma existența de sine stătătoare a unei culturi sau a unui grup Mediaș”²².

La rândul său, specialist în cercetarea primei epoci a fierului cu precădere din Moldova, dar și din estul Transilvaniei, A. László²³ are propriile-i contribuții la cercetarea ceramicii. În anul 1969, într-un studiu care se referă la tehnica de ornamentare a ceramicii hallstattiene de tip Babadag, discută problema originii decorului imprimat (cu torques-ul, pieptenele sau șnurul), dar pune sub semnul

¹⁹ Zaharia 1965, p. 87.

²⁰ Pankau 2004, 178 p., 48 pl.

²¹ Ceea ce poate pune sub semnul întrebării clasificarea făcută de autoare.

²² Pankau 2004, p. 101.

²³ László 1969, p. 319-326; László 1970, p. 99-102; László 1973, p. 575-609.

întrebării modul de realizare a “ceramicii cu șnur” din alte epoci preistorice, precum și valabilitatea terminologiei referitoare la această categorie ceramică. În 1970 publică un instrument pentru ornamentarea ceramicii, iar în 1973 revine cu cel mai important studiu, la acel moment, pentru ceramica Gáva, unde prezintă patru principale aspecte: principalele păreri emise despre cultura Gáva, catalogul descoperirilor, apoi tehnica, formele, decorul și evoluția ceramicii Gáva, respectiv originea acesteia. Acest studiu rămâne unul din principalele instrumente de lucru dedicate analizei ceramicii culturii Gáva, el reflectând stadiul cunoștințelor din acea perioadă, dar și eficiența și temeinicia de care a dat dovadă autorul în expunerea caracteristicilor principale ale acestei principale categorii de materiale arheologice. În anul 1994 cercetătorul ieșean își publica prima parte a tezei de doctorat, consacrată culturilor Gáva-Holíhrady și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei²⁴. Pe parcursul a mai bine de 50 de pagini autorul se ocupă de studierea ceramicii Gáva, întocmind mai multe tabele în care o serie de categorii și tipuri ceramice sunt categorisite după formă, dimensiuni, calitate și decor. Autorul reafirmă, în baza analizei ceramicii, că acest grup cultural (Grănicești) al complexului cu ceramică canelată s-a extins din regiunea Maramureșului și Lăpușului în Podișul Sucevei, în prima jumătate sau cel mai târziu către mijlocul perioadei Ha.A. De aceeași tratare autorizată și eficientă se bucură și ceramica culturii Corlăteni-Chișinău²⁵, observând că, deși există o oarecare apropiere a formelor grupului Corlăteni și a ceramicii canelate evoluat din Transilvania, ce au ca element comun aspectul general, sferic, al acestor vase, totuși apariția culturii Corlăteni-Chișinău nu poate fi explicată prin legăturile cu Podișul Transilvaniei. Pentru originea ceramicii acestui grup din regiunea est-carpatică același autor susține (și prin studii mai vechi) existența unei componente originare din sud-vestul spațiului carpatodunărean, din mediul fostelor culturi ale perioadei târzii a epocii bronzului, Cruceni-Belegiș, respectiv Zuto Brdo-Gârla Mare, analogiile cele mai bune pentru ceramica de tip Corlăteni-Chișinău fiind aflate în aria complexului Bobda II-Susani-Belegiș II din SV României²⁶.

În definirea și cercetarea culturii Babadag, S. Morintz deosebea încă de la jumătatea anilor ‘60, pe baza analizei ceramicii și a observațiilor stratigrafice, trei faze în cadrul evoluției acesteia²⁷. Revine asupra acestor aspecte și publică, în 1987²⁸, un studiu ce se oprește mai mult și asupra ceramicii obținute din cercetările arheologice de la Babadag. Astfel, el distinge trei categorii ceramice descoperite aici: grosieră, bună și fină, pentru toate din acestea menționând și formele prezente în cadrul fiecăreia. În ce privește cronologia așezării și implicit a

²⁴ László 1994, p. 48-104.

²⁵ László 1994, p. 111-124.

²⁶ László 1994, p. 127; László 1976, p. 69-70.

²⁷ Morintz 1964, p. 101 și urm.

²⁸ Morintz 1987a, p. 39-71.

culturii, stabilește, tot pe baza analizei ceramicii și a observațiilor stratigrafice, cele trei faze de evoluție: Babadag I (sec. XI a. Chr.), în care decorul vaselor consta din cercuri și tangente incizate, asemănătoare celor din nivelul Troia VIIb2; faza Babadag II (sec. X-IX a. Chr.), caracterizată printr-o ceramică cu incizii și imprimări – aceleași cercuri și tangente, dar acum imprimate; respectiv faza Babadag III (este și cea mai bine reprezentată stratigrafic, ea continuând în Ha. mijlociu până în Ha. târziu), în cadrul căreia au continuat aceleași forme de vase, lucrate în aceeași tehnică, dar în ce privește decorul în această fază s-a renunțat la ornamentarea cu motive incizate sau imprimate, păstrându-se doar ornamentarea mai sobră, prin canelare.

Preocupările lui S. Morintz continuă, în deceniile 9-10 ale sec. XX, cercetările referitoare la evoluția culturii Babadag, dar și publică materiale arheologice²⁹ sau lucrarea de sinteză ce cuprinde cercetări și realități arheologice referitoare la perioada tracică timpurie³⁰.

Tot S. Morintz, împreună cu P. Roman, definea un nou grup cultural al Hallstattului timpuriu, pentru zona de sud-vest a României³¹, pe baza ceramicii descoperite în săpăturile de salvare din puncte situate în zona Porților de Fier, dar și pe Insula Banului, de la care a primit și numele – grupul de tip Insula Banului (cu ceramică imprimată), datat în Ha.A-B și legat genetic de cultura Gârla Mare. Pentru ceramică sunt identificate patru forme principale, iar ca tehnici de ornamentare folosite predomină decorul imprimat, dar sunt prezente canelarea și, mai rar, incizarea.

Problematica ceramicii bronzului final și a etapei timpurii a primei epoci a fierului, îndeosebi pentru nord-vestul României, este tratată și de C. Kacsó din 1972, când încearcă să surprindă geneza ceramicii din necropola de la Lăpuș³², atribuind elementelor de la sfârșitul epocii bronzului din aria de cultură din jurul Câmpiei Tisei părțile originare ale acestei ceramicii. Astfel, formele ceramice sunt descendente din culturile Suciului de Sus și Otomani, iar în motivistica decorului, pe lângă elementele preponderente Suciului de Sus, apar și elemente Otomani și Wietenberg. De-a lungul anilor, acest cercetător publică numeroase descoperiri din zona de nord-vest a României, atât depozite de bronzuri cât și materiale ceramice rezultate din cercetările sistematice dedicate în special grupului Lăpuș, dar și culturii Suciului de Sus. În 2003, C. Kacsó publică un repertoriu al ultimelor descoperiri de factură Suciului de Sus și Lăpuș³³, iar în anul următor, în colecția muzeului din Baia Mare, același autor scoate, în excelente condiții grafice, o lucrare dedicată colecției de arheologie³⁴ a acestui muzeu, în paginile căreia se

²⁹ Morintz 1971, p. 19-25; Morintz 1986, p. 58-64; Morintz 1987b, p. 106-107.

³⁰ Morintz 1978.

³¹ Morintz, Roman 1969, p. 393-423.

³² Kacsó 1972, p. 36-54.

³³ Kacsó 2003, p. 105-181.

³⁴ Kacsó 2004, p. 37-46, pl. L-LXVI.

găsesc (e drept destul de greoi, datorită modului de organizare a lucrării) și materiale ceramice descoperite la Lăpuș de-a lungul campaniilor de săpături arheologice.

În ce privește surprinderea realităților istorice ale spațiului carpato-danubian de către istoriografia europeană, o importantă contribuție o are reputatul profesor B. Hänsel, cu lucrarea publicată în anul 1976³⁵ și care surprinde aspecte de cronologie, bazată pe urmărirea punctelor de vedere emise prin studierea ceramicii așezărilor din prima epocă a fierului în aceste spații. Autorul abordează problema raporturilor dintre ceramica canelată din Transilvania și cea din Moldova, ajungând la concluzia că așezările de la răsărit de Carpați sunt probabil mai recente ca grupul Reci, fără să atingă însă faza Mediaș II, ceea ce ar semnifica un scurt segment de orizont al ceramicii canelate pentru Moldova, corespunzător doar fazei Mediaș I. Aceste ipoteze sunt însă contrazise de cercetările extinse în spațiul est-carpatic și valorificate de A. László, care aduce ca principale argumente ideea că atât descoperirile de la Reci cât și cele de la Mediaș nu puteau să dețină corespondențe comune cu cele ale grupului Corlăteni, prin faptul că fac parte din două culturi diferite³⁶.

O sinteză realizată în 1984 de către T. Kemenczei³⁷ pentru perioada bronzului final din zona de nord-est a Ungariei cuprinde (după periodizarea la care a subscris și cercetătorul maghiar) și un capitol consistent dedicat culturii Gáva, în cadrul căruia tratează ceramica pe forme tipologice și după motivistica decorului. De asemenea, lucrarea conține un repertoriu al descoperirilor și pentru acest orizont cultural.

Anul 1991 consemnează apariția uneia din cele mai importante monografii de sit, dedicată așezării fortificate de la Teleac³⁸, lucrare care, prin colectivul format din V. Vasiliev, I. Al. Aldea și H. Ciugudean, se constituie într-un bun instrument de lucru în studierea fenomenelor istorice și culturale ale primei epoci a fierului, fiind până la ora actuală cea mai completă monografie pentru o așezare fortificată studiată pe teritoriul României. În spațiul generos rezervat prezentării inventarului arheologic, un capitol aparte îi este dedicat ceramicii³⁹, care prezintă avantajul descoperirii în contexte stratigrafice precise, respectiv, pe baza căreia, alături de celelalte categorii de inventar arheologic descoperite (piesele de metal), se stabilește, în capitolul următor, cronologia așezării de la Teleac și a epocii fierului în România. Astfel, tipologic sunt identificate 10 categorii principale ale vaselor ceramice (plus una de forme speciale, respectiv

³⁵ Hänsel 1976.

³⁶ László 1994, p. 125-126.

³⁷ Kemenczei 1984, 208 p., 220 pl., 30 fig.

³⁸ Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991, 244 p., IX pl. Observații interesante asupra tehnologiei de producere a ceramicii din așezarea de la Teleac găsim în studiul realizat de D. Ciugudean în 1981 (Ciugudean 1981, p. 447-452).

³⁹ Ciugudean 1981, p. 78-101.

alta de vase miniaturale), fiecare cu tipuri și variante, însă prezentarea ceramicii este făcută pe niveluri, iar considerațiile cronologice reiau, prin precizări stratigrafice, repartiția ceramicii din acest sit. Pentru ornamentica⁴⁰ vaselor ceramice sunt realizate noi clasificări, fiind precizate trei categorii principale de ornamente: 1. ornamentele plastice (în relief), unde apar canelurile, proeminențele, crestele verticale și brăurile aplicate; 2. ornamentele incizate, ce cuprind striuri și linii; 3. ornamentele imprimate – mici cerculețe grupate în șir sau câte patru, puncte sau alveole mici, imprimate în șir. Un subcapitol este dedicat importurilor ceramice din mediul ceramicii imprimate sud-carpătice (cu analogii în faza Babadag II și grupul Insula Banului), importuri de factură Gornea-Kalakača, precum și ceramica de tip Basarabi⁴¹ (în acest caz se subliniază că situația este oarecum similară cu cea din Dobrogea, unde la nivelul fazei Babadag III au fost constatate importuri sporadice Basarabi, fără a se produce însă o substituție culturală⁴²).

Interpretarea descoperirilor de ceramică și metal de la Teleac este unul din elementele cel mai des folosite de către V. Vasiliev în discuțiile sale despre problemele cronologiei etapei timpurii a primei epoci a fierului în Transilvania, atunci când pune în discuție datările foarte timpurii propuse de autorul descoperirilor de la Reci sau pentru discutarea elementelor cultural-istorice la nivel de sfârșit de epocă bronzului – începutul primei epoci a fierului pentru spațiul intracarpatic și cel din nord-vestul României⁴³.

Alături de acestea (în unele cazuri chiar înainte de monografia dedicată Teleacului), V. Vasiliev oferă noi argumente, prin rezultatele cercetărilor efectuate de același autor în așezări fortificate din Transilvania și reunite în anul 1995 într-o lucrare sintetică în care prezintă caracteristicile acestor așezări și importanța lor pentru cercetarea perioadelor timpurii și mijlocii din prima epocă a fierului⁴⁴. În acest volum sunt reunite cercetările efectuate în alte cinci așezări fortificate din Transilvania, respectiv așezările de la Dej (CJ), Subcetate (HD), Bozna (SJ), Ciceu-Corabia (BN), respectiv Șona (AB). Despre trei dintre ele fuseseră publicate și alte studii mai înainte de acest volum: este vorba de Subcetate⁴⁵, Bozna⁴⁶ și Ciceu-Corabia⁴⁷. Pentru fiecare dintre aceste așezări, în cadrul subca-

⁴⁰ Ciugudean 1981, p. 92-94.

⁴¹ Ciugudean 1981, p. 96; Morintz 1987, p. 50.

⁴² Asupra acestui aspect se cuvin menționate aici observațiile succinte ale lui G. Jugănarul care, în baza ultimelor rezultate privind relația Babadag III – Basarabi, nuanțează evoluția ultimei faze a culturii Babadag, astfel că în estul și sudul Moldovei se arată că locuirea Babadag a fost întreruptă brusc de invazia c. Basarabi, în timp ce în Dobrogea c. Babadag își va continua evoluția până către mijlocul sec. al VII-lea a. Chr., când se va stinge în condiții încă neelucidate (vezi Jugănarul 1996, p. 31-38).

⁴³ Vasiliev 1983, p. 33-57; Vasiliev 1986-1987, p. 64-80; Vasiliev 1992, p. 19-26; Vasiliev 1994a, p. 37-48; Vasiliev 1995a, p. 93-98; Vasiliev 1994b, p. 131-139; Vasiliev 1997a, p. 93-99.

⁴⁴ Vasiliev 1995b, p. 159.

⁴⁵ Vasiliev, Andrițoiu 1985, p. 31-36.

⁴⁶ Vasiliev 1993, p. 43-68.

⁴⁷ Vasiliev, Gaiu 1980, p. 31-63; Vasiliev 1989, p. 55-61.

pitoulului dedicat inventarului ceramic este tratată ceramica și corelată stratigrafic, astfel încât interpretările cronologice care au fost emise se bazează în mare măsură pe această categorie de materiale arheologice⁴⁸. Pentru plasarea începutului acestor fortificații, V. Vasiliev este de acord cu ipoteza susținută de G. I. Smirnova încă din 1974⁴⁹, care propunea apariția acestor așezări fortificate la un moment puțin mai târziu de la penetrarea manifestărilor de tip Gáva spre spațiul intracarpatic al Transilvaniei, odată cu generalizarea acestui fenomen, ele reprezentând o etapă superioară în organizarea comunităților nou venite. În schimb, pentru sfârșitul acestor așezări, autorul precizează că acesta se datorează invaziei scitice din debutul sec. al VI-lea a. Chr. și nu este datorat infiltrațiilor purtătorilor culturii Basarabi în aria intracarpatică, pe parcursul perioadei mijlocii a primei vârste a fierului (Ha.C), perioadă căreia așezările fortificate îi subzistă, opinia sa fiind că așezările de la Teleac și cele de pe valea Someșului continuă și după infiltrația acestor elemente Basarabi⁵⁰.

O contribuție la periodizarea Hallstattului timpuriu în zona central-transilvăneană aduce și H. Ciugudean⁵¹ în 1994, făcând observații cronologice pe baza unui lot de materiale arheologice ce ilustrează un orizont cultural din Transilvania centrală și de sud-vest, datat în Hallstatt A. Este vorba de definirea unui aspect pre-Gáva, reprezentat de descoperirile de la Uioara de Jos și cele de tip Cugir-Band, atribuind acest nume orizontului de descoperiri (datat în Ha.A) care preced nivelul I de la Teleac (datat în Ha.B1)⁵².

În același an, 1994, apare o lucrare care studiază caracteristicile generale proprii culturilor și grupelor culturale ale epocii hallstattiene dezvoltate în zonele de silvo-stepă și de stepă ale teritoriului de la est de Prut⁵³. O. Levički subliniază necesitatea cercetării unitare a ceramicii din ambele părți ale Prutului pentru crearea unei imagini-sinteză în ce privește tipologia vaselor și motivistica decorului. De asemenea, face observații statistice pentru a stabili raportul procentual dintre ceramica fină și cea de uz comun în principalele așezări ale culturii Chișinău-Corlăteni.

Colocviul internațional dedicat primei epoci a fierului și desfășurat la Tulcea în septembrie 1993 a prezentat o tematică determinată atât de numărul și volumul descoperirilor, dar și de necesitatea elucidării unor probleme controversate ce privesc această perioadă istorică. Lucrările sale au fost publicate 4 ani mai târziu într-un volum aflat sub egida Institutului de cercetări eco-muzeale din Tulcea⁵⁴.

⁴⁸ Vasiliev 1995b, p. 15-18 (pentru Dej), p. 40-43 (pentru Subcetate), p. 65-67 (pentru Bozna), p. 98-103 (pentru Ciceu-Corabia), respectiv p. 128-129 (pentru Șona).

⁴⁹ Smirnova 1974, p. 364.

⁵⁰ Vasiliev 1995b, p. 153-154.

⁵¹ Ciugudean 1994, 31, p. 59-73.

⁵² Ciugudean, Aldea, 1997, p. 120-121 (aici autorul susține, ca și în studiul din 1994, că nivelul I de la Teleac poate fi tras mai jos, la finalul perioadei Ha.A).

⁵³ Levički 1994, p. 159-214.

⁵⁴ *Premier âge du fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire, Actes du Colloque International Septembre 1993*, Tulcea 1997.

Aici apar și două studii care aduc în discuție ceramica din contexte stratigrafice pentru cronologia primei epoci a fierului la Dunărea de Jos⁵⁵ sau în Transilvania⁵⁶.

Un alt simpozion, desfășurat la Alba Iulia în 1994 și dedicat Hallstattului timpuriu, se finalizează cu un volum publicat în colecția muzeului din această localitate⁵⁷, lucrurile părănd să se așeze pe făgașe normale și în ceea ce privește studierea problematicii legate de această epocă. Aici apar câteva studii dedicate ceramicii și cronologiei perioadei timpurii a primei epoci a fierului. N. Boroffka discută pe tema cronologiei ceramicii aparținând diferitelor grupe aparținând bronzului final și din debutul Hallstattului, pentru zonele din estul Ungariei și vestul României⁵⁸. Tot aici avem varianta în engleză a studiului lui H. Ciugudean dedicat perioadei Ha.A.

Tot un studiu asupra ceramicii prezintă în acest volum și cercetătoarea bulgară Tatiana Shalganova⁵⁹, respectiv pentru ceramica canelată din etapa de tranziție a bronzului final spre faza I a epocii fierului din nord-vestul Bulgariei.

Seria volumelor colective editate după realizarea unor simpozioane, congrese, colocvii ș.a.m.d. continuă, în 1996 fiind publicat volumul dedicat celui de-al VII-lea congres internațional de tracologie⁶⁰. În acest volum apare studiul lui V. Vasiliev⁶¹ în care autorul susține, pe baza cercetărilor, corespondența orizontului Mediaș I – Teleac I (ca fiind cel mai vechi orizont de ceramică neagră canelată din Transilvania) cu materialele descoperite în așezarea Poroszló – cea mai reprezentativă pentru faza a II-a a culturii Gáva de pe Tisa Superioară.

V. Vasiliev reia aceste idei în capitolul dedicat primei epoci a fierului cuprins în volumul I din *Istoria Transilvaniei*⁶². Aici sunt prezentate elemente generale de cronologie și principalele caracteristici ale acestei perioade. În subcapitolul dedicat etapei timpurii a primei epoci a fierului (Ha.B–1-B3) autorul susține, pe baza cercetărilor, că pentru Transilvania intracarpatică orizontul cu cea mai veche ceramică neagră canelată este Mediaș I – Teleac I. Totodată reamintește⁶³ corespondența acestui orizont cu faza a doua a culturii Gáva din zona Tisei Superioare, reprezentată în special de așezarea de la Poroszló (din aceeași zonă cu așezarea din faza I a culturii Gáva de la Nagykálló), cu mențiunea că ceramica de la Mediaș și Teleac prezintă un aspect mai evoluat față de ceramica din așezarea menționată⁶⁴.

⁵⁵ László 1997, p. 77-84.

⁵⁶ Vasiliev 1997a, p. 93-98.

⁵⁷ *The Early Hallstatt Period (1200-700 B.C.) in South-Eastern Europe*, BMA, II, Alba Iulia 1994.

⁵⁸ Boroffka 1994, p. 7-23.

⁵⁹ Shalganova 1994, p. 185-195.

⁶⁰ *The Thracian World at the Crossroads of Civilization, al VII-lea Congres de Tracologie, 20-26 mai Constanța-Mangalia-Tulcea*, București 1996.

⁶¹ Vasiliev 1997, p. 504-511.

⁶² Vasiliev 2003, p. 51-66.

⁶³ Ca și în studiul publicat în volumul celui de-al VII-lea congres de tracologie.

⁶⁴ Respectiv comportă o datare mai degrabă Ha.B1, față de datarea propusă pentru Poroszló – a doua parte a Ha.A și mai ales Ha.B1 (Vasiliev 2003, p.55).

IV. Lucrări și studii referitoare la ceramica culturii Basarabi

Primul studiu monografic pentru cultura Basarabi este publicat în 1965⁶⁵ de către Al. Vulpe și prezintă inclusiv tipologia formelor ceramicii și a principalelor caracteristici ale decorului acesteia, bazată pe descoperirile de la Popești. Autorul susține o origine locală a culturii Basarabi (deși anterior avusese și un punct de vedere diferit, care se referea la posibile legături cu mediul illir⁶⁶), iar motivistica decorului este prezentată ca provenind din culturile epocii bronzului cu ceramică decorată prin incizii și impresiuni. Tot aici este publicat și un prim repertoriu cu descoperiri Basarabi, care cuprinde 65 de puncte.

Al. Vulpe⁶⁷ publică un nou studiu monografic în 1986, în care susține că descoperirile Basarabi din spațiul intracarpatic se bazează pe influențe sau importuri și nu pe o pătrundere masivă a purtătorilor acestei culturi, respectiv că ele nu se extind la nord de cursul mijlociu al Mureșului. Studiul cuprinde un istoric al cercetărilor asupra ceramicii de tip Basarabi, cronologia culturii, definiția ei și a spațiului de dezvoltare, un catalog cu 217 puncte cu descoperiri, precum și unele considerații culturale.

În 1968 Vl. Dumitrescu⁶⁸ prezintă cercetările arheologice realizate în 1943 în necropola tumulară din Basarabi. În acest studiu el prezintă repertoriul formelor ceramice, tipurile de decor ale ceramicii, motivistica decorului, precum și precizări și comparații arheologice cu privire la decorul ceramicii Basarabi, respectiv raportări la spațiile învecinate, ajungând la concluzia că “necropolele tumulare din sud-vestul Olteniei aparțin unui grup etnic străin populației trace autohtone, ce nu putea fi decât illir”. Același autor, în 1970, face câteva considerații în ce privește originea decorului excizat al ceramicii Basarabi⁶⁹.

În anul 1976, H.Ciugudean publica un repertoriu al culturii Basarabi pentru județul Alba, care rămâne timp de câteva zeci de ani principalul material pentru această problematică, în spațiul intracarpatic⁷⁰, propunând și o discuție pe marginea cronologiei materialelor descoperite, implicit asupra formelor și tipurilor de vase și a decorului acestora. Autorul va reveni în 1997 cu un nou volum în care este inclus și un studiu dedicat manifestărilor de tip Basarabi din Transilvania⁷¹, pentru infiltrarea acestei culturi în sud-vestul Transilvaniei el menționând folosirea culoarului râului Mureș de către comunități venite din Banat (din aria inițială de formare). În acest studiu tratează ca parte distinctă ceramica descoperirilor Basarabi din spațiul intracarpatic, constatând că tipologia formelor

⁶⁵ Vulpe 1965, p. 107-117.

⁶⁶ Vulpe 1962, p. 307-324.

⁶⁷ Vulpe 1986, p. 49-89.

⁶⁸ Dumitrescu 1968, p. 177-260.

⁶⁹ Dumitrescu 1970, p. 235-240.

⁷⁰ Ciugudean 1976, 14, p. 9-22.

⁷¹ Ciugudean 1997, p. 135-161.

ceramice de aici nu este una foarte diversificată, cele șase tipuri principale descrise fiind prezente în toate descoperirile⁷². Pentru originea decorului ceramicii Basarabi, H. Ciugudean oferă două direcții principale: prima reprezentată de ceramica canelată de tip Gáva, cea de-a doua fiind orientată pe manifestările de tip Insula Banului și Gornea-Kalakača (pentru motivele incizate și imprimate)⁷³.

Pentru zona Banatului, cele mai importante contribuții la ceramica culturii Basarabi le aduce M. Gumă, în mai multe rânduri⁷⁴ el stabilind, prin cercetări constante, că locul de formare a culturii Basarabi este spațiul plasat în Banatul Românesc și Oltenia, precum și în zonele vecine din nord-estul Serbiei și nord-vestul Bulgariei, studiul de bază pentru tratarea ceramicii Basarabi fiind cel din 1983⁷⁵. În cadrul acestuia, elaborează o schemă tripartită de periodizare a culturii Basarabi pentru zona Banatului, precum și prezentarea categoriilor și formelor ceramice, pe care le discută pe criterii stratigrafice. După cum menționam anterior, în baza originii elementelor de decor ale ceramicii Basarabi, M. Gumă susține formarea acestei culturi prin contactul culturii cu ceramică canelată de tip Gáva cu manifestările de tip Insula Banului și Gornea-Kalakača. Tot pentru originile decorului trebuie amintit că M. Gumă susține pentru prima dată ideea că încrustația cu alb prezintă în decorul ceramicii Basarabi provine din orizontul descoperirilor Gornea-Kalakača⁷⁶. Același autor abordează, în cadrul unei vaste teze de doctorat publicată în 1993, problematica întregii epoci a fierului pentru aceste spații⁷⁷, unde pentru ceramică prezintă o succintă descriere a categoriilor și formelor, precum și scurte precizări pentru motivistica decorului⁷⁸.

Lucrările colocviului pe tema culturii Basarabi, desfășurat la Drobeta-Turnu Severin în 1996, dovedesc interesul de care se bucură în rândul specialiștilor descoperirile de tip Basarabi, ele fiind încununuate de publicarea unui volum care reunește comunicările susținute aici de specialiști din țară și din străinătate⁷⁹.

Pentru spațiile învecinate, zona fostei Iugoslavii, o primă lucrare este dedicată ceramicii încadrate în grupa Bosut IIIc de la Sirmien, de către D. Popović, în 1981⁸⁰.

⁷² Ciugudean 1997, p. 152-157.

⁷³ Ciugudean 1997, p. 157.

⁷⁴ Gumă 1982, p. 155-171; Gumă 1983, p. 65-138; Gumă 1992, p. 26-37; Gumă 1981, p. 43-66; Gumă 1996, p. 23-32.

⁷⁵ Gumă 1983, p. 93.

⁷⁶ Gumă 1979a, p. 115-180.

⁷⁷ Gumă 1993. Această lucrare merită menționată și pentru etapa timpurie a primei epoci a fierului în Banat, unde discută pe scurt și despre ceramica grupurilor culturale prezente aici – orizontul ceramicii canelate de tip Gáva, dar și grupele Insula Banului și Gornea-Kalakača.

⁷⁸ Gumă 1993, p. 225-227.

⁷⁹ *Der Basarabi-Komplex in Mittel- und Südosteuropa. Kolloquium in Drobeta-Turnu Severin (7-9 XI 1996)*, Bukarest 1996, 195 p.

⁸⁰ Popović 1981.

Milorad Stojić prezintă, într-un material din 1993, categoria ceramicii ornamentate specific, denumită prin epitetul “tremurată”, care ocupa, într-o anumită fază de dezvoltare a epocii fierului, un spațiu întins din Peninsula Balcanică și regiunea Dunării mijlocii⁸¹.

Instrumente pentru ornamentarea ceramicii de tip Basarabi sunt publicate de Milos Jevtić în 1993⁸². Aceste unelte, confecționate din os sau din teracotă, s-au descoperit, e drept destul de rar, în stațiuni ale culturii Basarabi.

Despre motivistica decorului în cadrul culturii Basarabi, sunt cunoscute mai multe studii: cel al germanei C. Metzner-Nebelsick din 1992⁸³, respectiv un altul despre elementele zoomorfe prezente în decorul ceramicii Basarabi, publicat în 1996 de M. Istrate și V. Maftai⁸⁴.

O nouă lucrare, apărută în 1998, cuprinde tratarea monografică a necropolei de la Vajuga-Pesak de către P. Popović și M. Vukmanović⁸⁵, iar ceramica deține un loc principal în cadrul materialelor arheologice din acest orizont al descoperirilor funerare aparținând complexului Basarabi. Autorii afirmă că descoperirea de la Vajuga-Pesak aparține unui mic grup de indivizi grupați în două comunități legate prin relații de familie⁸⁶, precis localizate din punct de vedere cronologic: 775-725 a. Chr.⁸⁷. Sunt tratate aparte descoperirile ceramice din aceste morminte, din perspectiva încadrării acestora în stiluri ceramice. O mică parte dintre acestea se încadrează în tipul Gornea-Kalakača, în timp ce majoritatea sunt atribuite tipului Basarabi. În primul tip s-ar încadra acea ceramică ornamentată prin incizii, cea ornamentată cu S-uri ștampilate într-o fază intermediară, denumită pre-Basarabi clasic, în timp ce în faza Basarabi clasic s-ar încadra ceramica ornamentată numai prin încrustație⁸⁸.

Printre ultimele apariții legate de manifestările de tip Basarabi din Transilvania amintim și teza de doctorat a lui A. Ursuțiu⁸⁹, care se constituie în cea mai recentă sinteză a Hallstattului mijlociu din aria intracarpatică. Bazată pe analiza stilistică și tiologică a materialului arheologic – în special ceramica – de la Bernadea (jud. Mureș), lucrarea beneficiază și de un repertoriu al descoperirilor Basarabi din aria intracarpatică. Capitolul special dedicat ceramicii de la Bernadea surprinde trei categorii ceramice majore, în cadrul cărora predomină ceramica fină, sunt descrise apoi șase forme principale de vase (cu tipuri, iar acestea cu variante) și încă una pentru formele speciale, iar pentru ornamentică cele trei tipuri – în relief, incizii,

⁸¹ Stojić 1993, p. 103-112.

⁸² Jevtić 1993, p. 113-128.

⁸³ Metzner-Nebelsick 1992, p. 349-383.

⁸⁴ Istrate, Maftai 1996, p. 7-17.

⁸⁵ Popović, Vukmanović 1998.

⁸⁶ Popović, Vukmanović 1998, p.44.

⁸⁷ Popović, Vukmanović 1998, p. 61.

⁸⁸ Popović, Vukmanović 1998, p. 58-60.

⁸⁹ Ursuțiu 2002.

decorul imprimat – sunt prezentate cu toate variantele. Ceea ce completează această analiză sunt elementele suplimentare care surprind statistici referitoare la cromatică, arderea ceramicii, criteriul funcțional, dar și raporturile între categoriile principale ale ceramicii din cadrul unor complexe de locuire surprinse la Bernadea. Cele două nivele de locuire surprinse aici sunt date pe baza ceramicii, primul în intervalul 700-650 a. Chr., iar cel de-al doilea pe parcursul primelor decenii din a doua jumătate a sec. VII a. Chr., autorul propunând și reconsiderarea finalului așezării de la Teleac, prin datarea nivelului III (ce cuprinde și materiale ceramice Basarabi) undeva spre finalul celei de-a doua jumătăți a sec. VIII a. Chr., eventual începutul celui următor.

V. Lucrări și studii referitoare la ceramica etapei finale a primei epoci a fierului

În deceniile 7-8 ale secolului XX, după cum am menționat în primele rânduri, de o atenție mai mare s-a bucurat în special ceramica etapei târzii a primei epoci a fierului.

O lucrare monografică dedicată necropolei de la Ferigile⁹⁰ de către Al. Vulpe în 1967 pune la dispoziția tuturor celor interesați inventarul funerar al acestor morminte, în rândurile căruia un loc foarte important este deținut de ceramică. Inventarul ceramic este catalogat prin prezentarea formelor, a prezentării raportului între categoriile ceramice prezente aici, precum și a elementelor de decor, toate conducând la considerații cronologice asupra cărora autorul a revenit în repetate rânduri. Tipurile de vase prezintă un aspect evoluat, specific Ha.D, vizibil îndeosebi la vasele mari pântecoase, pe de altă parte, în cadrul ceramicii de la Ferigile există “elemente amintind de cultura Basarabi”⁹¹, iar Vl. Dumitrescu aprecia că necropola de la Basarabi se sfârșește undeva în prima jumătate a sec. VI a. Chr.⁹², ceea ce conduce spre concluzia că începutul necropolei de la Ferigile trebuie plasat undeva în al doilea sfert al secolului VI a. Chr.⁹³ și nu la nivelul anilor 650 a. Chr., cum redatase Al. Vulpe în 1977⁹⁴.

La începutul sec. VI a. Chr. în Transilvania este demonstrată arheologic pătrunderea grupului scitic, atestat exclusiv prin descoperiri cu caracter funerar în 96 de puncte. După apariția unei serii de studii care prezintă descoperirile funerare cu caracter scitic, un studiu special dedicat ceramicii scitice este publicat în 1979 de V. Vasiliev⁹⁵. Subliniind că ceramica constituie categoria cea mai

⁹⁰ Vulpe 1967.

⁹¹ Vulpe 1977, p. 91.

⁹² Dumitrescu 1970, p. 258.

⁹³ Noua datare propusă de Al. Vulpe în 1977 este amplu combătută de Vasiliev 1986-1987, p. 74, și anterior de Gumă 1984, p. 97.

⁹⁴ Vulpe 1977, p. 91.

⁹⁵ Vasiliev 1979, p. 43-62.

numeroasă în cadrul descoperirilor funerare scitice, el vizează relația dintre ceramica autohtonă și aceea care apare în mormintele grupului scitic, apoi încearcă să ofere o clasificare tipologică, în baza căreia să se poată face și încadrările cronologice verificate și prin celelalte categorii de artefacte. Sunt sesizabile șase forme principale de vase, precum și una a formelor speciale, desigur mult mai puține decât cele din etapele anterioare ale ceramicii primei epoci a fierului, pentru aceste descoperiri fiind atestate vasele specifice lumii scitice nord-pontice: vase-borcan, vase miniaturale, cești cu butoni pe torți, vase fără proeminențe. Aceste caracteristici se estompează treptat, odată cu evoluția locală a grupului scitic, pentru ca în faza finală ele să nu se mai regăsească, iar grupul de populație scitică să fie treptat asimilat, în faza finală, de comunitățile fazei finale ale primei epoci a fierului.

Deși a avut un impact deosebit la pătrunderea în spațiul intracarpatic, generând dispariția așezărilor fortificate de aici⁹⁶, prezența grupului scitic nu a dus la dispariția comunităților autohtone; chiar dacă cercetările asupra acestora nu sunt foarte avansate, totuși sunt atestate descoperiri care aparțin acestei populații autohtone, care prezintă o ceramică evoluată din formele perioadei mijlocii ale primei epoci a fierului. Este vorba de descoperirile de la Sanislău⁹⁷, unde a fost cercetată o mare necropolă de incinerare ce prezintă în inventar ceramică de tradiție hallstattiană, lucrată cu mâna, alături de care apare și ceramica lucrată la roată, această categorie marcând trecerea la perioada următoare – Latène, într-o zonă unde curând aveau să ajungă celții. Necropola este datată în secolul al V-lea și la începutul sec. IV a. Chr.

Un alt studiu important pentru discutarea acestor aspecte ale Hallstattului târziu este dedicat necropolei descoperite la Uioara de Sus⁹⁸, în care este prezentată și discutată și ceramica apărută în inventarul mormintelor.

De asemenea, alte descoperiri sunt publicate de la Sântimbru și Uioara de Jos (jud. Alba)⁹⁹; în primul caz este posibil ca cele nouă vase ceramice să aibă un caracter funerar, iar cel de-al doilea este cazul unui complex-vatră din cuprinsul unei posibile așezări din perioada Ha.D, mai ales prin analogiile pe care cele două vase fragmentare descoperite le prezintă în necropola de la Ferigile.

Urmează ca cercetările viitoare să confirme acest orizont din Ha.D, net diferit de grupul scitic, care va fi și pentru spațiul intracarpatic veriga de legătură între populația primei epoci a fierului – purtătoare a ceramicii canelate și a orizontului de intruziune cu ceramica Basarabi – cu populația celei de-a doua epoci a fierului, a cărei ceramică ajunge la o uniformizare spațială și tipologică, așa cum este ea prezentată în lucrarea lui I. H. Crișan.

⁹⁶ Vasiliev 2003, p. 62.

⁹⁷ Nemeti 1972, p. 121-149.

⁹⁸ Vasiliev 1999.

⁹⁹ Ciugudean 1997, p. 162-166.

Desigur, în istoriografia dedicată primei epoci a fierului au fost publicate numeroase studii care prezintă, între alte materiale arheologice, și multe descoperiri de material ceramic, aflate în diferite contexte: așezări, necropole, descoperiri izolate etc., pe întreaga zonă a României: Transilvania și Banat¹⁰⁰, Moldova¹⁰¹, Oltenia¹⁰² ori zona Munteniei și a Dobrogei. Nu vor fi prezentate aici decât ca scurte trimiteri bibliografice, însă acestea, fiind de fapt publicări restrânse de materiale (sau ating tangențial probleme legate de ceramica primei epoci a fierului), se reușesc benefic în baza de date care stă ca punct de plecare al discuțiilor pentru clarificarea problemelor complexe ce caracterizează prima epocă a fierului pe teritoriul României și pun în lumină întrepătrunderile realizate cu zonele învecinate: sudul și sud-vestul Dunării, vestul și nord-vestul Transilvaniei ori răsăritul – spațiul nord-pontic. De asemenea, nu trebuie uitate repertoriile arheologice¹⁰³, publicate majoritatea tot în ultimii 15 ani, ce se dovedesc instrumente de lucru foarte utile în cartarea punctelor cu descoperiri din prima epocă a fierului, pe unități administrative actuale.

Doar atunci când publicarea cercetărilor întreprinse în situri de referință pentru prima epocă a fierului, în tot spațiul carpato-danubiano-pontic, va atinge un stadiu net superior celui actual, se va putea realiza o privire sintetică asupra tipurilor ceramice, bineînțeles pe scheme evolutive, care să confere elemente de cronologie certe, împreună cu observațiile stratigrafice și alte categorii de materiale arheologice (descoperirile de bronzuri și fier).

Pentru ceramica din perioada timpurie a primei epoci a fierului în spațiul intracarpatic este evident că încă mai sunt multe aspecte de lămurit, chiar dacă sunt publicate sinteze pentru două situri-directoare, este vorba de cele de la Teleac¹⁰⁴, respectiv Mediaș¹⁰⁵. De asemenea, și pentru alte așezări fortificate sunt publicate materialele ceramice descoperite pe parcursul cercetărilor sistematice¹⁰⁶;

¹⁰⁰ Crișan 1956, p. 27-52; Mitrofan 1967, p. 431-438; Ordentlich, Kacsó 1969, p. 11-15; Stratan 1974, p. 2-11; Némethi 1977, p. 47-56; Gumă 1979b, p. 481-493; Muscă 1980, p. 67-80; Emödi 1981, p. 321-328; Emödi, Hádnagy 1982, p. 383-392; Dumitrașcu 1981, p. 75-109; Chidioșan 1981, p. 69-74; Ciugudean 1996, p. 5-10.

¹⁰¹ Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 157-211; Florescu 1971, p. 103-118; Florescu, Melinte 1971, p. 129-132; László 1972, p. 207-224.

¹⁰² Calotoiu 1997, p. 29-43.

¹⁰³ Menționăm pentru aria intracarpatică: *Repertoriul arheologic al județului Cluj*, Cluj-Napoca 1992; V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, BMA I, Alba Iulia 1995; V. Leahu, *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Târgu-Mureș 1995; Florea Costea, *Repertoriul arheologic al județului Brașov (I)*, Brașov 1995; N. Cavruc, *Repertoriul arheologic al județului Covasna*, 1999; N. Cavruc, *Repertoriul arheologic al județului Harghita*, 2000; S. A. Luca, Z. K. Pinter, A. Georgescu, *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, Sibiu 2003; S. A. Luca, *Repertoriul arheologic al județului Hunedoara*, Alba Iulia 2005.

¹⁰⁴ Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991.

¹⁰⁵ Pankau 2004.

¹⁰⁶ Vasiliev 1995b.

rămân însă alte multe cercetări insuficient valorificate sau chiar cu probleme de interpretare a rezultatelor cercetărilor. Aici reamintim cazul așezării de la Reci¹⁰⁷, unde la publicarea cercetărilor s-a presupus existența a două faze ale așezării, însă nu pe criterii clar stratigrafice, ci pe antedatarea ceramicii, coborâtă până la nivelul Ha.A, pe când cele două culturi de bronz au fost încadrate în seria Moigrad-Tăuteu (Ha.B)¹⁰⁸. Multe din intervențiile ulterioare ale unor specialiști reputați au admis existența celor două nivele la Reci, astfel încât discutarea corespondențelor și raporturilor cronologice între diversele așezări din aceste spații comportă încă suficiente dificultăți. Ceea ce pare acum destul evident este ideea susținută de Claudia Pankau, respectiv faptul că, după analiza ceramicii de la Mediaș, nu se poate susține existența unei culturi sau grup cultural Mediaș, iar acest lucru trebuie să dea de gândit și celor care au introdus în literatura de specialitate noțiunea de grup Lăpuș-Reci¹⁰⁹ ori alte asemenea atribuiri.

În ce privește perioada mijlocie a Hallstattului în Transilvania intracarpatică, este de urmărit cum se prezintă sincronismele cronologice între elementele ceramice de factură Basarabi, în contextul descoperirii lor în mediile cu ceramică canelată, cum este cazul așezării de la Teleac, acum fiind publicate și materialele Basarabi de la Bernadea, iar autorul acestor cercetări propune o redatate a nivelului III de la Teleac¹¹⁰.

Pentru ceramica din etapa târzie a Hallstattului din Transilvania reamintim că, în afara descoperirilor scitice, care au fost tratate inclusiv monografic¹¹¹, repertoriul descoperirilor este destul de sărăcăcios, cercetările direcționate spre verificarea continuității populației autohtone după ce impactul incursiunilor scitice a fost absorbit în interiorul acestor comunități fiind destul de precare ori puțin publicate până în prezent.

CONSTANTIN INEL

**PAST RESEARCH ON EARLY IRON AGE POTTERY FROM ROMANIA
AND ESPECIALLY TRANSYLVANIA**

ABSTRACT

The study of Early Iron Age ceramics, just like archaeological investigations on this period, was rather limited until the 1970s. It mostly consisted of small test excavations aimed at

¹⁰⁷ Szekely 1966.

¹⁰⁸ Așa cum a observat inițial V. Vasiliev: 1983, p. 33-57; 1986-1987, p. 64-80; 1992, p. 19-26; 1994a, p. 37-48.

¹⁰⁹ Balaguri 1990, p. 122.

¹¹⁰ Ursuțiu 2002, p. 60, 75.

¹¹¹ Vasiliev 1980.

identifying settlements, burial rites or at providing further information in the case of accidental discoveries. The pottery dating from the end of the Hallstatt period was the only one to enjoy more attention by the 1980s. This happened due to the publication of monographies on the necropolises from Ferigile, Sanislău II and those belonging to the Scythian group from Transylvania. In the 1980s and '90s archaeological research expanded, given the excavations of fortified Hallstatt settlements from Transylvania. After 2000, rescue excavations became more and more common. As a consequence of this progress, numerous Early Iron Age artifacts and a considerable amount of ceramics have been unearthed.

As for Transylvania, the most significant archaeological research regarded fortified settlements. Studies have been published by V. Vasilev on fortified settlements, the Scythians on Romanian territory, the chronology of the Early Iron Age and on the ceramics found at Teleac or in other fortified settlements in Transylvania. A recent paper written by Ms. Cl. Pankau deals with the difficulty of interpreting ceramics, which is due to the absence of the stratigraphic context.

Abrevieri bibliografice

- Balaguri 1990 - E. A. Balaguri, "Procesele cultural-istorice din zona Tisei superioare din a doua jumătate a mileniului II î. Chr. și începutul mileniului I î. Chr., pe baza materialelor expediției transcarpatice a Universității din Ujgorod", în *Symposia Thracologica*, 8, 1990.
- Boroffka 1994 - N. Boroffka, *Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Ostungarn und Westrumänien*, în *The early Hallstatt period in south-eastern Europe*, Alba Iulia 1994.
- Calotiu 1997 - Gh. Calotiu, *Prima epocă a fierului în nordul Olteniei*, rezumatul tezei de doctorat, în *Litua*, 7, 1997.
- Chidioșan 1981 - N. Chidioșan, "Note referitoare la prima epocă a fierului pe teritoriul municipiului Oradea", în *Crisia*, 1981, 11.
- Ciugudean 1976 - H. Ciugudean, "Cultura Basarabi pe teritoriul județului Alba", în *Apulum*, 14, 1976.
- Ciugudean 1981 - Daniela Ciugudean, "Câteva observații pe marginea restaurării materialului ceramic de la Teleac (jud. Alba)", în *Apulum*, 19, 1981.
- Ciugudean 1994 - H. Ciugudean, "Perioada Hallstatt A în centrul Transilvaniei", în *Apulum*, 31, 1994.
- Ciugudean 1996 - H. Ciugudean, "Late Hallstatt discoveries from Sântimbru (Alba)", în *Ephemeris Napocensis*, 1996, 6.
- Ciugudean 1997 - H. Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania*, BMA, VII, Alba Iulia 1997.
- Ciugudean, Aldea 1997 - H. Ciugudean, I. Al. Aldea, *Depozitul de la Cugir și raporturile sale cu manifestările culturale ale bronzului târziu transilvănean*, BMA, VII, 1997.
- Crișan 1956 - I. H. Crișan, "Noi cercetări arheologice la Mediaș", în *Din activitatea muzeului raional Mediaș*, Mediaș 1956.
- Crișan 1969 - I. H. Crișan, *Ceramica daco-getică. Cu specială privire la Transilvania*, București 1969.
- Dumitrescu 1968 - Vl. Dumitrescu, "La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi, dep. de Dolj", în *Dacia N.S.*, XII, 1968.
- Dumitrescu 1970 - Vl. Dumitrescu, "A propos de l'origine de l'ornementation excisée de la culture de Basarabi (Roumanie)", în *Adriatica Prehistorica et Antiqua*, Zagreb 1970.
- Dumitrașcu 1981 - S. Dumitrașcu, "Descoperiri arheologice de la Biharea", în *Ziridava*, 13, 1981.
- Emödi 1981 - I. Emödi, "Descoperiri din prima epocă a fierului de la Oradea", în *Crisia*, 11, 1981.
- Emödi, Hádnagy 1982 - I. Emödi, A. Hádnagy, "Așezarea hallstattiană de la Șuncuiuș (Bihor)", în *Crisia*, 12, 1982.
- Florescu 1971 - A. C. Florescu, "Unele considerațiuni asupra cetăților traco-getice (hallstattiene) din mileniul I î. Chr. de pe teritoriul Moldovei", în *Cercetări Istorice*, 2, 1971.

- Florescu, Melinte 1971 - A. C. Florescu, Gh. Melinte, "Cetăți hallstatiene, recent descoperite în zona de nord-est a Moldovei centrale", în *Carpica*, 4, 1971.
- Gumă 1979a - M. Gumă, "Date privind descoperirile hallstatiene de la Gornea", în *Banatica*, V, 1979.
- Gumă 1979b - M. Gumă, "O nouă descoperire timpurie la Moldova Nouă", în *ActaMN*, 16, 1979.
- Gumă 1981 - M. Gumă, "Câteva observații asupra grupului Bosut", în *SCIVA*, 32, nr. 1, 1981.
- Gumă 1982 - M. Gumă, "O nouă descoperire aparținând culturii Basarabi în sudul Banatului", în *Studii și comunicări - Caransebeș*, 4, 1982.
- Gumă 1983 - M. Gumă, "Contribuții la cunoașterea culturii Basarabi în Banat", în *Banatica*, 7, 1983.
- Gumă 1992 - M. Gumă, "Prima epocă a fierului în zona de sud a Banatului, jud. Caraș Severin", în *Symposia Thracologica*, 9, 1992.
- Gumă 1993 - M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*, Bibliotheca Thracologica, IV, București 1993.
- Gumă 1996 - M. Gumă, "The Basarabi type discoveries. A brief review", în *Der Basarabi Komplex in Mittel- und Sudosteuropa*, Bukarest 1996.
- Hänsel 1976 - B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an den unteren Donau*, Bonn 1976.
- Horedt 1960 - K. Horedt, "Așezările fortificate din prima epocă a fierului în Transilvania", în *Probleme de muzeografie*, 1960.
- Horedt 1964 - K. Horedt, "Un depozit de vase hallstatiene la Dej", în *Probleme de muzeografie*, Cluj 1964.
- Horedt 1967a - K. Horedt, "Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania", în *Studii și Comunicări. Muzeul Brukenthal*, 13, 1967.
- Horedt 1967b - K. Horedt, "Probleme der jungbronzezeitlichen Keramik in Transilvanien", în *Acta Archaeologica Carpatica*, 9, 1967.
- Istoria României* 1960 - *Istoria României*, vol. I, București 1960.
- Istoria Românilor* 2001 - *Istoria Românilor*, vol. I: *Moștenirea timpurilor îndepărtate*, București 2001.
- Istrate, Maftai 1996 - M. Istrate, V. Maftai, "Motivele zoomorfe în ornamentarea ceramicii culturii Basarabi, în *Arhe - Buletin de studii și cercetări studențești de istorie veche, arheologie și epigrafie*, 1, Timișoara 1996.
- Jevtić 1993 - M. Jevtić, "On tools for ornamentation of the pottery in the Basarabi culture", în *Banatica*, 1993.
- Jugănar 1996 - G. Jugănar, "Câteva date referitoare la relația Babadag III-Basarabi", în *Peuce*, XII, 1996.
- Kacsó 1972 - C. Kacsó, "Unele considerații cu privire la geneza ceramicii din necropola tumulară de la Lăpuș", în *Marmația*, 2, 1972.
- Kacsó 2003 - C. Kacsó, "Noi descoperiri Suciu de Sus și Lăpuș în nordul Transilvaniei", în *Marmația*, 7/1, 2003.
- Kacsó 2004 - C. Kacsó, *Mărturii arheologice*, Baia Mare 2004.
- Kemenczei 1984 - T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*, Budapest 1984.
- László 1969 - A. László, "Cu privire la tehnica de ornamentare a ceramicii hallstatiene de tip Babadag", în *Memoria Antiquitatis*, 1, 1969.
- László 1970 - A. László, "Un instrument de lut ars pentru ornamentarea ceramicii hallstatiene [Cozia, jud. Iași]", în *Aluta*, 2, nr. 1, 1970.
- László 1972 - A. László, "O așezare hallstatiiană la Cozia (jud. Iași)", în *Arheologia Moldovei*, 7, 1972.
- László 1973 - A. László, "Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu", în *SCIV*, 24, nr. 4, 1973.
- László 1976 - A. László, "Începuturile primei vârste a fierului pe teritoriul Moldovei. Unele rezultate și probleme", în *Cercetări Istorice*, Iași, 7, 1976.
- László 1994 - A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, Bibliotheca Thracologica, VI, București 1994.

- László 1997 - A. László, "Despre originea, evoluția și cronologia primei epoci a fierului la Dunărea de Jos", în *Premier âge du fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire, Actes du Colloque International Septembrie 1993*, Tulcea 1997.
- Levițki 1994 - O. Levițki, "Culturi din epoca Hallstattului timpuriu și mijlociu", în *Thraco-Dacica*, XV, 1-2, 1994.
- Muscă 1980 - T. Muscă, "Materiale hallstattiene târzii descoperite la Sânsimion", în *Apulum*, 18, 1980.
- Metzner-Nebelsick 1992 - C. Metzner-Nebelsick, "Gefäse mit basaraboider ornamentik aus Frög", în *Festschrift zum so jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Leopold Franzens Universität*, Innsbruck 1992.
- Mitrofan 1967 - I. Mitrofan, "Așezarea hallstattiiană de la Teleac [raionul Alba]", în *ActaMN*, 4, 1967.
- Morintz 1964 - S. Morintz, "Quelques problèmes concernant la période ancienne du Hallstatt au Bas du Danube à la lumière des fouilles de Babadag", în *Dacia, N.S.*, VIII, 1964.
- Morintz 1971 - S. Morintz, "Probleme ale Hallstattului timpuriu din zona istro-pontică în lumina cercetărilor de la Babadag", în *Peuce*, 2, 1971.
- Morintz 1978 - S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii*, București 1978.
- Morintz 1986 - S. Morintz, "Săpăturile de la Babadag, 1973-1974, 1977-1981", în *MCA*, 1986.
- Morintz 1987a - S. Morintz, "Noi date și probleme privind perioadele hallstattiiană timpurie și mijlocie în zona istro-pontică (Cercetările de la Babadag)", în *Thraco-Dacica*, VIII, nr. 1-2, 1987.
- Morintz 1987b - S. Morintz, "Complexul Hallstattiian timpuriu cu ceramică imprimată", în *Symposia Thracologica*, 5, 1987.
- Morintz, Roman 1969 - S. Morintz, P. Roman, "Un nou grup hallstattiian timpuriu în SV României - Insula Banului (jud. Caraș Severin)", în *SCIV*, 20, nr. 3, 1969.
- Moscalu 1983 - E. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București 1983.
- Nemeti 1972 - I. Nemeti, "Necropola hallstattiiană de la Sanislău", *Satu Mare. Studii și comunicări*, II, 1972.
- Németi 1977 - I. Németi, "Contribuții la cunoașterea epocii fierului din nord-vestul României", în *ActaMP*, 1, 1977.
- Nestor, Zaharia 1961 - I. Nestor, E. Zaharia, "Săpăturile de la Mediaș", în *Materiale*, VII, 1961.
- Ordentlich, Kacsó 1969 - I. Ordentlich, C. Kacsó, "Contribuții la cunoașterea ritului de înmormântare practicat în necropola tumulară de la Lăpuș", în *Marmația*, 1, 1969.
- Pankau 2004 - Claudia Pankau, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș / Siebenbürgen*, Bonn 2004.
- Petrescu-Dîmbovița 1953 - M. Petrescu-Dîmbovița, "Cimitirul hallstattiian de la Stoicani", în *Materiale Arh. Istorie Veche*, 1, 1953.
- Popović 1981 - D. Popović, *Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu*, FAI, 4, Beograd 1981.
- Popović, Vukmanović 1998 - P. Popović, M. Vukmanović, "Vajuga-Pesak. Nekropola starijeg gvozdenog doba", în *Cahiers du Portes du Fer*, III, Beograd 1998.
- Shalганova 1994 - T. Shalганova, "Das Auftreten der Kannelierte Keramik ...", în *The Early Hallstatt Period in South-Eastern Europe*, Alba Iulia 1994.
- Smirnova 1974 - G. I. Smirnova, "Complexele de tip Gáva-Holíhrady, o comunitate cultural istorică", în *SCIV*, 25/3, 1974.
- Stojić 1993 - M. Stojić, "Durée chronologique et interpretation de la ceramique „tremblée” dans la Pen.balcanique et la region du Moyen Danube", în *Banatica*, 12, 1, 1993.
- Stratan 1974 - I. Stratan, "Contribuții la cunoașterea Hallstattului timpuriu în Banat", în *Studii de Istoria Banatului*, 3, 1974.
- Székely 1962 - Z. Székely, "Sondajele executate de Muzeul Regional din Sfântul Gheorghe", în *Materiale*, VIII, 1962.
- Székely 1966 - Z. Székely, "Așezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei", Brașov, Muzeul Regional Sf. Gheorghe, 1966.

- Ursuțiu 2002 - A. Ursuțiu, *Etapa mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania (Cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*, Cluj-Napoca 2002.
- Vasiliev 1980 - V. Vasiliev, *Sciții agatârși pe teritoriul României*, Cluj-Napoca 1980.
- Vasiliev 1979 - V. Vasiliev, "Problema ceramicii mormintelor scitice din Transilvania", în *Marisia*, IX, 1979.
- Vasiliev 1983 - V. Vasiliev, "Probleme ale cronologiei Hallstattului în Transilvania", în *ActaMN*, 20, 1983.
- Vasiliev 1986-1987 - V. Vasiliev, "Probleme ale cronologiei Hallstattului pe teritoriul României (II)", în *Sargeția*, 20, 1986-1987.
- Vasiliev 1989 - V. Vasiliev, "Considerații asupra așezărilor fortificate din aria intracarpatică a României", în *Symposia Thracologica*, 7, 1989.
- Vasiliev 1992 - V. Vasiliev, "Probleme privind cronologia epocii hallstattiene în aria intracarpatică a României (III)", în *Ephemeris Napocensis*, II, 1992.
- Vasiliev 1993 - V. Vasiliev, "Așezarea fortificată din prima epocă fierului de la Bozna (jud. Sălaj)", *Ephemeris Napocensis*, III, 1993.
- Vasiliev 1994a - V. Vasiliev, "Despre opinii referitoare la cronologia primei epoci a fierului în Transilvania", în *ActaMN*, 1994, 31, 1.
- Vasiliev 1994b - V. Vasiliev, "A propos du commencement du premier age du fer dans l'aire intracarpaticque de Roumanie", în *The Early Hallstatt period in South-Eastern Europe*, Alba Iulia 1994.
- Vasiliev 1995a - V. Vasiliev, "Les recherches consacrees au premier age fer en Transylvanie. Resultats et problemes, în *Thraco-Dacica*, tom XVI, 1-2, 1995.
- Vasiliev 1995b - V. Vasiliev, *Fortifications de refuge et etablissements fortifié du premier âge du fer en Transylvanie*, Bucarest 1995.
- Vasiliev 1997a - V. Vasiliev, "Din nou despre câteva aspecte privind cronologia primei epoci a fierului în Transilvania", în *Premier âge du fer aux bouches du Danube et dans les regions autour de la Mer Noire, Actes du Colloque International Septembrie 1993*, Tulcea 1997.
- Vasiliev 1997b - V. Vasiliev, "Quelques problemes concernant le premier âge du fer en Transylvanie intracarpaticque", în *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations*, Bucharest 1997.
- Vasiliev 1999 - V. Vasiliev, "Necropola hallstattianăde la Uioara de Sus", în *Thraco-Dacica*, XX, 1-2, 1999.
- Vasiliev 2003 - V. Vasiliev, *Prima epocă a fierului*, în vol. *Istoria Transilvaniei*, vol. I, (până la 1541), coord. I. Aurel Pop, T. Năgler, Cluj-Napoca 2003.
- Vasiliev, Gaiu 1980 - V. Vasiliev, C. Gaiu, "Așezarea fortificată din prima vârstă a fierului de la Ciceu-Corabia, jud. Bistrița-Năsăud", în *AMN*, XVII, 1980.
- Vasiliev, Aldea, Ciugudean 1991 - V. Vasiliev, I. Al. Aldea, H. Ciugudean, *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac*, Cluj-Napoca 1991.
- Vasiliev, Andrițoiu 1985 - V. Vasiliev, I. Andrițoiu, "Note despre așezarea fortificată hallstattiană de la Subcetate (jud. Hunedoara)", în *Apulum*, XXII, 1985.
- Vulpe 1962 - Al. Vulpe, "Traci și illiri la sfârșitul primei epoci a fierului în Oltenia", în *SCIV*, 13, 2, 1962.
- Vulpe 1965 - Al. Vulpe, "Zur mittleren Hallstattzeit in Rumanien (Die Basarabi Kultur)", în *Dacia, N.S.*, IX, 1965.
- Vulpe 1967 - Al. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile*, București 1967.
- Vulpe 1970 - R. Vulpe, "Un secol de cercetări asupra epocii fierului în România", în *Historica*, I, 1970.
- Vulpe 1977 - Al. Vulpe, "Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe", în *Dacia, N.S.*, XXI, 1977.

- Vulpe 1986 - Al. Vulpe, "Zur Entstehung der geto-dakischen Zivilization. Die Basarabi-Kultur, Teil I: Forschungsgeschichte; Definitin; Fundstoff; Verbreitung", în *Dacia, N.S.*, XXX, 1-2, 1986.
- Zaharia 1965 - E. Zaharia, "Remarques sur le Hallstatt ancien de Transylvanie. Fouilles et trouvailles de Mediaș, 1958", în *Dacia*, 9, 1965.
- Zaharia, Morintz 1965 - E. Zaharia, S. Morintz, "Cercetarea Hallstattului timpuriu în România", în *SCIV*, 16, nr. 3, 1965.